

Sotsiaalteaduse eetikast Eesti Vabariigis. Ambitsioon ja aplomb

Igor Gräzin, Riigikogu liige, Eesti Reformierakond

Teadlane kannab vastutust oma teadustulemuste eest ning väljaspool oma eriala esinedes peab ta märkima, et astub üles kodaniku, mitte teadlasena.

29. aprillil 2007, s.o teisel pronksiööle järgnenud päeval sündis Eesti poliitilisse diskursusesse uus termin “punane professuur”. Kuigi järgnevas poliitilises situatsioonis tähistas see termin kolme konkreetset inimest ja nende päevakajalisi arvamusi, võib täheldada, et termini taga oli fenomen, mis oli eksisteerinud enne nimetatud sündmust ja mis jätkub veel praegugi – kolm aastat hiljem. See peab meid tegema valvsaks, kui tahame säilitada ühiskonnateaduse teaduslikkuse ning selle ühiskondliku kasu ja õnnistava mõju, mida sotsiaalteadused on kutsutud inimestele avaldama.

“Punane professuur”, olles kohaldatav tingnimetusena, ei pruugi olla õige täht-tähelt: see on hõlmanud mitte ainult professoreid, vaid puhtakadeemiliselt võttes ka teistsuguse staatusega intellektuaale ning ei pruugi alati väljendada punaseid või isegi roosakaid vaateid. Lihtsustatult öeldes võib “punase professuuri” tähise alla mõnikord käia sotsiaalsete nähtustena ka “konservatiivsete vaadetega assistentuur” ja “must dotsentuur” (mis mäletatavasti VAK-i aegadel ka eksisteeris!)¹.

Tegemaks ennast mõistetavaks nendele akadeemilistele kolleegidele, kelle vaated tõepoolest kalduvad tsentrist oluliselt vasakule, viitan probleemiasetusena oma Õpetajale, viljakale ja andekale eesti teadusfilosoofile professor Jaan Rebasele, kelle marksistlik tunnetusteoreetiline positsioon on väljaspool kahtlust. Mäletatavasti oli tema elutöö keskne teema ühiskondlik mälu ja selle materiaalsed determinandid. (Selle eest sai tema juhitud kollektiiv ka Nõukogude Eesti preemia.) See oli – mida mõned kolleegid praegu ka ei arvaks – tõsine teadus ja arvestatav filosoofia. Ühiskondliku teadvuse struktuurist rääkides pidi Rebane oma teooria terviklikkuse pärast rääkima ka teadlase eetikast. (Lühidalt öeldes, probleemi gnoseoloogia ja aksioloogia ontilise korreelaadi vahekorra.) Ning ta tegi seda talle omaselt täpselt ja lakooniliselt. Niisiis Jaan Rebane ütles ja kirjutas (Teaduse metodoloogia 1979, 242–261):

- a) teadlane kannab moraalset vastutust oma teadustulemuste objektiivse tõesuse eest ja
- b) teadlane vastutab oma tegevuse ja järelduste rakendamise sotsiaalsete tagajärgede eest.

Loengutes lisas ta nimetatule: mitte igaüks, kellel on teaduslik tiitel või teaduslik positsioon, ei pruugi sellele vastata igal hetkel ja igas olukorras. Isegi teadlase tiitel ei pruugi tähistada teadlast, ja vastupidi. Einstein ei sõandanud kunagi enda kohta kasutada sõna *scientist* (kelleks ta pidas ainult Newtonit), vaid eelistas termineid *student* ja (visiitkaardil) *research fellow*. Selle näite tõi Andrus Park.

Liialdatud eneseusaldus

Tehtud sissejuhatusega sõnastan käesoleva teema järgmiselt: kas tohib ennast teadlasena esitada ühiskonnale inimene, kes seda antud olukorras ei ole, ja kas ta ka sellisel juhul kannab endas teadlase moraalset vastutust? Täpsemalt: kas mingi valdkonna teadlane tohib endale võtta teadlase positsiooni valdkonnas, mida ta ei tunne? Meenutan, et “punase professuuri” teema kerkis üles seoses sellega, et teaduslikena näivaid, kuid sisult mitteteaduslikke poliitilisi vaateid esitasid inimesed, kes just poliitika ja politoloogia valdkonnas polnud miskit moodi teadlased. Teadlastena olid nad sotsioloogid, filosoofid ja isegi – psühholoogid. (Vastandnäide: professor Peeter Tulviste on teadlasena psühholoog, aga veel praegu, 2010. aastal, ka professionaalne poliitik, kelle poliitilistel vaadetel on kutsealane, professionaalne kaal. Elukutselise poliitikuna võttis ta eespool nimetatud

sündmustes ka professionaalse poliitilise hoiaku, mis vastandus “punase professuuri” diletantismile.)

Politoloogia seos oma uurimisobjektiga on mõnevõrra ebatavaline. Iga õigusteaduskonna õppejõu puhul võib öelda, et ta on nii või teisiti osalenud praktilises seadusloomes. Endine justiitsminister professor Varul on Eesti võlaõigusseaduse enamalt jaolt ise kirjutanud. Eeldame, et pensioneeruv kirurgiaprofessor oskab vajaduse korral ka omal käel teha vähemalt pimesooleoperatsiooni või jalga amputeerida. On tavaline nähe, et sõjalukorras kaovad akadeemiliste meedikute mobiliseerimisel nii erialapiirid kui ka vanusetsensused, nagu juhtus Krimmi sõja ajal Tartu ja Oxfordi ülikooli meditsiiniõppejõududega. Ent teadlased-politoloogid ilmutavad uuritava objekti – poliitika – suhtes hämmastavat praktilist tundmatust. Tuntud USA politoloog, nüüdne osariigi asekuuberner, täheldas mulle poole aasta eest: “Meie politoloogia kateedris oli 12 õppejõudu ja neist kuuel, kes tahtsid, ei õnnestunud saada isegi kateedrijuhatajaks!” Kui tehnikadoktoril on alati ette näidata vähemalt paar patenti, valemite või projekti läbiarvutust, siis politoloogidel pole sageli kogemust isegi linnaosa halduskogust. Kaks kuud enne 1991. aasta augustiputši ilmus USA-s fundamentaalne (mitte vaimses, vaid füüsilises mõttes – ligi 800 lehekülge) “uurimus”, milliseks kujuneb 21. sajandil USA ja NSV Liidu strateegiline vastasseis. Politoloogia viletsus ja selle laastav mõju suurriikide strateegilise luure koostatavatele analüüsidele oli minu viimane teema enne poliitikasse tulekut ja loodetavasti saan ma seda kunagi jätkata ...

Õeldust järeldeb: ka politoloogiline teadusteadmine ei garanteeri selle väärtust tegelikkusele, ei selle kirjeldamise ega kujundamise mõttes. Seda enam käib see teadusalade kohta, mis pole üldse politoloogiad ja mis isegi teoreetiliselt ei anna alust teha loogilisi järeldusi poliitika kui olemise valdkonna kohta.

Teadlase kui kutseala devalveerimine

Käsitlen küll abstraktset teemat teadlase eetikast Eestis, aga arvan, et teen probleemi selgemaks siis, kui tulen tagasi alustatud näite juurde, milles probleemi seisukohalt figureerivad absoluutselt juhuslikud, siinkohal vaid näite väärtusega subjektid. Rakendades *full disclosure* reeglit enda suhtes, räägin siinkohal mitte kui poliitik (Reformierakond) ega teadlane (minu eriala on hoopiski õigustekstid – Lotman, Kafka jne), vaid kui üks eesti ametliku akadeemilise pere, teadlaskonna esindaja, kellele teeb muret teadlase kui kutseala, kutsumuse ja funktsiooni devalveerimine Eesti ühiskonnas ning kultuuriruumis. Teaduslikel erialadel pole siin tähtsust: kompromiteeriv sotsioloog kompromiteerib ka füüsikut ja laboris narkotsi süssutav keemik teeb häbi psühholoogist kolleegile. Küsimuse asetus on seda olulisem, et teadlaskonnas eneses olevad professionaalsed pinged ja intriigid (rahajagamane, koolkondadevaheline administratiivne võistlus, publikatsioonide purelus jms) ei aita kaasa meie “tsunfti” prestiiži hoidmisele ühiskonnas. Arvan, et seda puhtamad peame olema oma eetikas siis, kui kasutame teadlase nimetust suhetes selle teadusvälise maailmaga, kes austab meid tihtipeale just teadlase staatuse pärast. Sageli ka teenimatult.

Tuleme tagasi sündmuse juurde: NSV Liidu okupatsiooni sümboliseeriva ausamba teisaldamine 27. aprillil 2007 kutsus esile märgatava osa Tallinna elanike ja isegi teatava osa Eesti kodanike raevu, mis väljendus massilistes korratustes, marodööritsemises, rohkete kehavigastuste tekkimises, rünnetes politseile ja ühel juhul isegi tapmises. Paralleelselt sellega alustasid Venemaa võimud ründeid Eesti Vabariigi saatkonna vastu Moskvast, mis kulmineerusid grupi meesekstremistide tungimisega saatkonna territooriumile ja füüsilise kallaletungiga Eesti Vabariigi suursaadikule – daamile. Ükskõik mispidi seda olukorda vaadata, oli tegemist kriisiga. Ja nagu igas kriisis, oli ka siin 3–4 võrdväärset lahendust, mille vahel tehti valik poliitilise otsusena. Kriisi eskaleerinud Venemaa (määratsevate noorukite kallaletungi eestlannale, suursaadikule alles plaanitseti) saatis Eestisse kolleegidega kohtuma grupi Riigiduuma saadikuid, mis koosnes üksiku

erandiga KGB ja Venemaa salaluure endistest kõrgohvitseridest. Esimene Vene kolleegide lause rahvusvahelise kohtumise sissejuhatuseks (Toompeal ruumis L 262) oli nõue: Eesti valitsus astugu tagasi. Jättes kõrvale selle avalduse provokatiivse iseloomu ja rahvusvahelis-õigusliku tähenduse (kuriteona – agressioon teise riigi vastu, lõpetatud katse staadiumis), oli tegemist Venemaa enese seisukohalt legitiimse ja poliitiliselt professionaalse sammuga.

Ent paradoks seisnes selles, et täpselt samal ajal esines samasuguse avaldusega üks Eesti ühiskonnateadlane (sotsioloog) ja seejärel mitmed teised. Seejuures esitasid nende mõtteavalduste autorid ennast teadlastena. Vaatame seda lähemalt.

Kui valitsuse tagasiastumise ettepanek (teadlane ei saa teha enam kui sellekohast nõu anda) tulenuks teaduslikust argumentatsioonist, pidanuks ta sisaldama vähemalt järgmisi uurimisandmetel põhinevaid komponente:

- 1) tagasiastumise eesmärk ja võimalike arengute prognoos;
- 2) tagasiastumiste praktika analoogilistes olukordades minevikus ja mis tagajärgi nad andsid;
- 3) tagasiastumise juriidilised võimalused ja nende tagajärjed konkreetsetes situatsioonides;
- 4) tagasiastumise mõjud Eestiga seotud väärtpaberitele ja majanduslikele reitingutele;
- 5) võimalikud mõjud ja muutused NATO doktriinis;
- 6) poliitilise tagasiastumise alternatiivid erinevate isiku- ja erakondade kombinatsioonide puhul.

Lisades veel mitu olulist küsimusteringi, võinuks siis öelda: järeldusel vajadusest peaministri tagasiastumiseks on olemas teatav teaduslik põhi. Antud juhul polnud aga mitte midagi peale avaliku arvamuse küsitluse tulemuste ja konkreetse sotsioloogi ülimalt isikliku ja poliitiliselt ebaprofessionaalse arvamuse. Mis järelduse sai teha isegi avaliku arvamuse küsitlusest? Kui oli leitud, et X protsenti inimestest peab otstarbekaks peaministri tagasiastumist, siis teadusliku rangusega tuleneks sellest ainult üks järeldus: X protsenti küsitletutest pooldab peaministri tagasiastumist. Ja ei enam. Kõige vähem on see küsitlus aga seotud reaalse probleemiga, mis võinuks olla politoloogilise uurimise objekt, s.o küsimus sellest, kas peaminister peab tagasi astuma või ei. Seda enam, et valitsus ja peaminister pole üks ja seesama.

Teaduslikena näivad, kuid tegelikkuses kinnitamata väited

Leian, et niisugustel juhtumitel on tegemist teadlase tiitli ja formaalse positsiooni kuritarvitamisega. Lugeses arvamuse alt isiku nime koos tiitliga “professor” või “teadlane”, arvas tavainimene, et tegemist on kaalutud, põhistatud ja väärrika arvamusega. Ka siis, kui see seda ei ole. Mis siis rääkida tavainimesest, kui seesama “punane professor” lõi sisuliselt poliitilise noa selga isegi ministrile, kes tegeles rahvastikuküsimustega! Talle esitatud ebateadusliku idee “rahvuste integratsioonist” põhjendamatus Eestis sai selgeks just neil samadel 2007. aasta aprilli-, õigemini juba maipäevadel. Teaduslikult kahtlane ja mõistuslikult läbi mõtlemata “soovitus” edasisest “integratsioonist” viis algul ministri tagandamiseni ja seejärel kogu tema ministeeriumi (büroo) likvideerimiseni. Seda ei juhtunud, kui poliitik suutnuks näha teaduslike ideedena serveeritavate mõtete taga nende juhuslikkust ja subjektiivsust. Poliitikas oli siis näha ja nüüd on ka kinnitust leidnud, et nn integratsioon (s.t venelaste assimileerimine) oli selleks ajaks saavutanud kõik, milleks ta oli võimeline. Edasi sai toimuda vaid selle protsessi kustutamine. Oma büroo ümberkorraldamise asemel ajas minister oma büroo tupikusse, kuulates vormilt teaduslikena näivaid ja tegelikkuses kinnitamata väiteid. Siit ilmnebki oluline vahe: kui rumal ka poleks teadlase esitatud poliitiline idee, selle autor ei vastuta millegi eest! Vastupidi: teatavat kriitikat oma raame ületanud ühiskonnateadlaste aadressil võtsid nende kolleegid kui rünnakut kogu teadlaskonna ja sõnavabaduse vastu! Nende hulgas ei leidunud ainsatki, kes öelnuks: see, mida te teadlaste nimede all räägite,

on teie isiklik ja mitteteaduslik arvamus! Aga poliitik, teadlaste poolt ärahullutatud minister, vastutas oma ametikoha ja kogu oma bürooga, mis oli töötanud ligi 20 aastat. Faktilise ja analüütilis-metodoloogilise aluse rabeledus on saanud viimastel aastatel selgeks ka teaduses, mida erinevalt teistest ühiskonnateadustest on peetud suhteliselt eksaktseks, s.o majandusteaduses. Kõigepealt paneb muidugi imestama asjaolu, et tänaseni puudub Eestis meie unikaalse ja eduka majandusmudeli teaduslik üldistus. Ja seda vaatamata sellele, et alles 2010. aasta jaanuaris ütles üks tähtsamaid Euroopa keskpankureid eravestluses: “Krooni tegemise eest ootab teist kedagi [s.t eesti teadlast – I. G.] veel Nobeli preemia. Eriti veel siis, kui maailm näeb, kui võrd teaduslikult täpne oli see samm nüüdse rahaühiku euro sisseviimisega võrreldes ...” Ent laiemalt võttes: 90 protsenti tänapäevasest maailma üldkriisist oli statistika ja statistiliste hinnangute kriis. Rehkendati valesid väärtpäbereid, neid lasti välja väärtustega, mis neile ei vastanud, väärtpäbereid hinnati kunstlike ühikute ja valemitega ning siit edasi – hinnangud rahvuslike majanduste kohta olid “laest võetud”. Kreeka “majandusauk” ei olnud äkilise laviini, vaid pikaaegse kaevamise tulemus. Reitinguagentuuride tegevus oli üldse domineerivalt emotsionaalne ja sarnanes pigem posimise kui analüüsiga. Viga pole analüütikutes, vaid faktilises ja statistilises aluses. Selle moodustavad sageli andmed, mis imbuvad teadvusse pressist, mis on küll autoriteetne (Financial Times, The Wall Street Journal), kuid arvandmete tekkelugu on enamikul juhtudel kahtlane. Majandusmull, mille olemuseks oli mitte niivõrd kinnisvara-, kui võrd vastavate väärtpäberite mull (sai alguse firmadest Fannie Mae ja Freddie Mac, millede eelarvemuutust Edgar Savisaar pidas – küllap jälle teadlasest nõunikku uskudes – USA valitsuse kriisiabiks!), kujutas endast eeskätt massipsühhoosi ja mitte teadusliku analüüsi tulemit.

Isiklikku arvamust ei tohi maskeerida teadlase tiitliga

Nüüd õiendan selle, millises mõttes termin “punane professor” peegeldab teatavat reaalselt sotsiaalset fenomeni eesti teaduses. Professor on korrektne selles mõttes, et teda esindavad isikud kuuluvad akadeemilisse ringi nii või teisiti või pretendeerivad sellesse kuulumisele. Punasus aga tähendab teatavat hüpertrofeeritud sotsiaalset aktivismi, entusiastlikku soovi osaleda käsitletava objekti diskursuses, seda muuta, allutada mingisugustele isiklikele abstraktsetele kriteeriumidele. Punasus on siin teatava “valgekraelise” “viriseva” revolutsioonilisuse tähis. Lihtsamalt öeldes: “punase professori” iseloomulik joon on “toppida nina sinna, kus auke ees ei ole”, tehes seda pretensiooniga oma arvamuse autoriteetsusele. Siin ongi oluline vahe: teadlasel nagu mis tahes teisel kodanikul on vabadus ja isegi kohustus võtta sõna mis tahes sotsiaalselt olulisel teemal. Enamgi veel: omades kokkupuudet teadmiste valdkonnaga, mis asub nii-öelda eespool meie tavapärasest teadmiste ja tunnetuse tasest, on ta võimeline viitama ka nendele probleemidele, mida me argielus ei pruugi tähele panna. Kuid väljudes oma teadusliku eriala või lihtsalt kompetentsuse raamest, ei tohi teadusega seotud isik maskeerida oma isiklikku arvamust teadusliku autoriteediga. Meenutame. Maailma üks juhtivaid sioniste, kellele tungivalt pakuti ka Iisraeli esimese presidendi kohta, oli Albert Einstein. Paljud tema selleteemalised kirjutised pole Iisraeli poliitilises ajaloos vähem tähtsad kui tema tööd relatiivsusteooria vallas kogu meie maailmamõistmisele. Kuid oma poliitiliste ideaalide eest võideldes rõhutas Einstein ikka ja jälle, et teeb seda mitte kui füüsik, vaid kui oma rahva poeg ja tulevase Iisraeli riigi üks poliitiline juht (Isaacson 2009, 13. pt).

On aeg teha kokkuvõte. Fakt on see, et eesti teadlaskonnas, eriti sotsiaalteadustes on piisavalt inimesi, kes tunnevad soovi ja vajadust kaasa rääkida meie riigi mis tahes ühiskondlikes protsessides. Mõistagi on see tore. Kuid sel juhul tuleks – arendades edasi professor Jaan Rebase ideid – kehtestada kaks täiendavat eetilist reeglit.

1. Esinedes oma erialal, on teadlase kohus esitada ühiskonnateaduslikud seisukohad, mis vastavad tema teaduslikele veendumustele ja mitte parteilistele eelistustele. See tähendab

– teadlane esitab need seisukohad, mida ta peab teaduslikult põhjendatuks, kontrollituks ja õigeks. (Muidugi võib ta seejuures eksida, aga see eksimine on inimlik, see tähendab moraalselt vastuvõetav.)

2. Esinedes väljaspool oma eriala, peab teadlane märkima, et ta astub üles kodanikuna, mitte teadlasena, ning kasutab ainult neid teaduslikke tiitleid, mis ei seosta teda käsitletava valdkonnaga kui spetsialisti.

Vene keelest ületoodud sõnal “intelligent” (vastandina “intellektuaalile”) on negatiivne alatoon, sest pika aja jooksul ühendas ta endas täiuslikku ühiskondlikku ambitsiooni kuni aplombini välja ja mittetäielikku haridust. On teada suure teadlase Lev Gumiljovi vastus küsimusele: “Kas te olete intelligent?” Ta vastas: “Hoidku jumal! Ma olen haritud inimene ja täie mõistuse juures.” Ei tahaks, et samasugune suhtumine kanduks üle auväärsele tiitlile professor. Selleks aga on vaja õppida vastutama selle kasutamise eest.

Lõpumärkus ... Kolleegide-ühiskonnateadlastena peame probleemi mõistma, ent samas pead mitte norgu laskma! Väike õelusekuradike sosistab kõrva, et puhtaim loodusteadus – meteoroloogia – on kukkunud isegi nii alla, et selle auväärsete traditsioonidega teaduse “esindaja” ametinimetus “ilmatüdruk” on siirdunud otseteed kollase pressi veergudele.Tagasipöördumatult.

¹ VAK – Высшая аттестационная комиссия – oli riigiorgan, mis andis ja kinnitas teaduskraadid ja -kutsed.

Kasutatud kirjandus

Isaacson, W. (2009). Einstein. Tema elu ja universum. Tallinn: Eesti Raamat.
Teaduse metodoloogia (1979). Koost R. Vihalemm. Tallinn: Eesti Raamat.